

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԳՆՈՒՄՆԵՐ

Գամրայց պատմութիւնը տակաւին նկարագրող մեզ տած չէ: Յաջորդ համառոտ ուրուագիծը հնութեան ժամանակի համար կը հետեւի ընդհանրապէս Միհրդատ Եւգլատորի վրայ թէոգոր Ռայնսխի դատական գրքին¹, բայց վերապահելով մանրամասնութեանց մէջ շեղումներ, որոնք ինքնին յառաջ եկան երկիրն անձամբ տեսնելովն² քրիստոնէական առաջին ժամանակին համար կարելի եղաւ նոր հիմ մը դնել:

“Միջին Փոքուն-Ասիոյ լեռնադաշտը, զոր կուրտիս (Պամ. Յուն. Ա, 5) իրաւամբ Փոքր-Իրան կոչած է, բարձրանալով, գրեթէ հարթ առաքածութիւն մըն է, որմէ միայն հորաւարեւելեան կողմն Արգէտի մեծաւոր կոնալեռը գուրս կը ցցուի:”

Նոյն իսկ այս առաջին նախադասութիւնն էապէս սահմանափակել պէտք է: Արգէտուն մինչեւ Պատմա-տաղ կը տարածուին շարք մը ստորափակագեալ հրաբխային կոներ, լեռներ եւ շղթաներ, որոնք երկիրն լեռնոտ տեսք մը կ'ընծայեն՝ երկայն աւարածութեան մը մէջ՝ դէպ ի հարաւ մինչեւ Յաւրոսի սարը, դէպ ի հիւսիս մինչեւ Աղեւի (Հալիսի) նեղանցք: Ճիշդ այս երկիրը համեմատաբար բարձր քաղաքաւորութիւն մ'ունեցած է եւ առաջին քրիստոնէական կեանքը հոս իւր ածնանման զարգացումն տեսած է: Ռայնսխի նաեւ յայտնող պարբերութիւնը ճշգրտելու կարտ է: “Կենդանական գրեթէ ընդհանրապէս, բայց ի իւր եզերքներէն, գէշ ոռոգուած է: Իւր գետերէն շատերն այնչափ տկար են որ ծով հասնել չեն կրնար եւ կը թափուին լճեր կամ ճահճներ. ուրիշներ կ'իջան Աղեւս գետին մէջ, որ թերազդեղնայն ածնանման՝ բայց նաեւ ամենէն աւելի ամայի եւ անօգուտ

գետն է: Այժմ ձկնորսութիւն եւ ոչ նաւարկութիւն կը կենդանացնեն իւր աղի կոհակները եւ իւր սեպ ափուշը. սահմանի երկար փոս մըն է, որ երբեք չէր կրնար ծառայել իբրեւ միացուցիչ կապ մը:” Ասի կրնայ յարմարիւ տակաւին արդի վիճակին, անէծք մը՝ զոր շուտով պիտի փարատէ կտրէ երկաթի ուղեղն ձողը, բայց որ հնութեան մէջ գետին վրայ չէր ծանրացած ստուգիւ: Պիտի փորձենք համառոտիւ ցուցնել այս բան մանրամասնաբար:

Ուղիղ է որ հիւսիսային, պոնտական կապ-պաղովկեան մեղմագոյն կլիմա մ'ունէր. բայց հոն երկիրն լեռնոտ բնութիւնն արգելք էր յիշեալ առաւելութեան՝ մարդկային հաղորդակցութեան համարագործածելուն: Կապպա-ղովկիա եւ Գաղատիա չոր միջնորոտ մ'ունին եւ ցամաքային կլիմա, որ երկու ծայրահեղութեանց մէջ կը շարժի: Կարճ խորշափային ամառնաւ կը յաջորդէ երկար խիստ ձմեռ մը, ուր ստանաւատայց բերրը արգելքի մը չէն ցաղնիլ: Արգէտի գաղութաւնները 1898ին մինչեւ ապրիլ ծածկուած էին ձիւնով, այնպէս որ մեր բարեկամներն ի թալաս եւ Սինդիէրէ չկրնան հրաբխի քարերէն առ ի փորձ խաւրել: Բայց չափազանց կ'ըլլար դատաստան ընել թէ գետնի վտիտ հողը ոչ անտառի է ու չն ցորենի մշակութեան կը յարմարի: Նիկոնէն մինչեւ Անկիւրիս եւ Կեսարիս, անէ՛ք մինչեւ Ղանիս բանուկ տեսանք արօքը, եւ կապպաղովկեան խոռոչաշատ երկիրն փխարային (tuf) հողերը կը զարգարէին որթատունկը, հիւթալի առույտն ու անթիւ պաղատու ծառեր: Ստոյգ է որ հնուց ի վեր բնակիչներն ստիպուած էին ձիւրուծութեամբ եւ ոչխարաբուծութեամբ ապրիլ: Բայց ոչ նուազ լաւ կը բուծանուին նաեւ արջառ, էջ եւ ուղտ, ինչպէս շատ անգամ տեսնելով համոզուեցանք: Ուղիղ է անուշա այն դիտողութիւնը, զոր արգէն Ստարաքն (Բ, 1, 15. ԺԲ. 2, 10.) բրած է, թէ Պոնտոն զգալապէս մեղմագոյն կլիմա մ'ունի քան հարաւագոյն կապպաղովկեան: Չիթենի կը յաջորդէ ի փանարիա (Phanaroia) իրիսի երկու բազուկներուն գետախառնուրդն վրայ. այժմ ալ կը յաջորդէ ՂԱՖուս եւ Սինպ, Այս վայրկեանիս (Յուն. 1897)՝ լուր կ'առնուք Գեորգ Ղեոկոսմոպիտ անձէն ի Ղեւշէհի որ բազմամենայ չորութեան պատճառաւ Հալիսի հովտին մէջ մայիսին խոտ ալ չուզեր բուսնիլ, եւ թէ գրաւաններու մէջ կոտորած կայ, գէշ հեռապատկեր մ'արգէն անձրեւազուրկ ամառնաւ մը:

¹ Մասամբ Քարգմանութիւն եւ մասամբ ազատ քաղաքացի մըն է յոգնած ծիմբորէր գիտնականը “Կապպաղովկիա, զբոնծնել (Zimmerer. Kappadokiens), որուն մասին տեղեկութիւն կու տանք նոր հրատարակութեանց շարքին մէջ: Նիւթը սեղմ ու նոն եւ լի նետաքրքրական տեղեկութիւններով, կարեւոր է նաեւ մեզի համար: Ուստի պատշաճ տեսանք ծանօթացնել մեր ընթերցողաց, միանգամայն կատարելով այն խոսուումը՝ զոր առած ենք յոյս գործին մասին խոսած ժամանակ: (Տես յաջորդ թուին մէջ՝ “Նոր հրատարակութիւնը:”)

² Theodor Rheinsch, Թրգմ. A. Götz, Լապտէ 1895.

³ Ի իսկ իսկ Թեոդոր Ռայնսխի (p. XI.) բազմաքեր յը յայտնէ որ կարեւոր պիտակարանած ձանթութեան կոնէ տեղեւ. ձանթութիւնը. ինքնացած ենք կապպաղովկիոյ պատմութեան նկարագրութեան մէջ այս թերին ըստ կարեւոր լեզուներէ:

Մինչև նախաքրիստոնէական ութնորդ գորուն վերջերը հարաւային եւ արեւելեան կապպապոլիէի մէջ՝ Մուքեր ու Տիրարեւանցի, Սեւ Ծովու ափուներ՝ Կողքիսանցի, Խալիբ (Քալիւբացի, Chalyber) եւ Կաւկասացի էին տիրող ազգերը։ Աղիւս եւ Իրի գետոց ջրակայքը (չորակայ երկրները) կը նստէր՝ հասնօրէն ջրմաց իշխանութեան ներքեւ՝ քաղաքակրթ ժողովուրդ մը, որմէ են Բողազքէյի եւ Էյլիկի հրաշալի աւերակները, որոնք Աղիւսի ընթացքով կազմուած ձուածեւին գրեթէ վաւարարել կամ կենդանի կ'իյնան, եւ խօսուն վկայութիւն մը կու տան թէ յարաբերութիւններ հաստատուած էին Եգիպտոսի, Բաբելոնի եւ վերին Ասորոց աշխարհին Հեթանոց հետ։ Ո՞ր էր այն յաւելումը, որուն պարտական են այս ձախուշութիւնը՝ որոնց ծագումը բազմաթիւ դարեր շարունակուած է, հսկայ սփիւններէն՝ որ Էյլիկի պալատան մուշքին վրայ պահպան կանգնած են, մինչև Գասիլիկայի (Jasilikiaia) խորհրդաւոր սրբարանն իւր բարբարոսական համաթիւնականաց (panathénées, ամբ լսեմայ) դրոշմով ժայռերու լաբիրինթոսին մէջ։ Թեոքոր Ռայնարն կը միտէ այս գոյծերն ընծայել Մասիկոնացոյն։ Ցակաւին նոյն առջը գիտէ զանոնք նաեւ Հերոդոտոս։ Է. Շանթր (E. Chantre, Nouvelles Archives des miss. scient. et litt. Պարիս 1897, էջ 329 եւ) իւր կորոշութիւնը նուիրած է ամենէն աւելի Բողազքէյի համեմատ յիշատակարանաց եւ մարդասիրութեան։ Բախտ ունէր իւր կնոջ ձեռքով բազմաթիւ աեղացի կանանց չափերն առնուլ։ Բազմաթիւ ազգերու շարք մը՝ Հայեր, Քրդեր, Բախտիարի, Անարիեհ, Մետուալի, Ցառ, Ալեմի, Ալշան, Ալքերեւշանցի, Օսմանցի եւ Ասորի բաժնեւէն եւ մասնաւորեւն եւրոպ սա եզրակացութեան կու գայ՝ «Փղըռն Ասիոյ թուրք ժողովուրդը՝ Օսմանցի կողմէն, ինչպէս նաեւ այն որ այս երկրին մէջ Յոյն կը կոչուի, բաղկացած են միայն ամենագոյն մասամբ բուն թուրքերէ եւ բուն Յոյներէ։ Կորսնցուցած են իրենց նախնական տիպարը։ Ունին այն հասարակն ու լեզուն որ իրենց յատուկ է, բայց սոցորուած լինելու են հայ տարրներէ եւ պեղատեան, նախակապպապոլիկան կամ համական հնագոյն ազգաց ձեւերէն, որոնց տիպարն եւ քաղաքակրթութիւնը յատուկ յիշատակագրով մը պիտի ուսումնասիրեմ», Հնախօսութեան Գ. գլխուն մէջ կը խօսուի եւ կը նկարագրուին Էյլիկի պալատը, փոխգետին արձանագրութիւնքն, քանդակները, ոսկւոյ եւ

պղնձի արձանիկները, կայսր Յարալայի, Էյլիկի, կարա Էյլիկի խորքն, կամանայի մէջ ներս ձեւացորները։ Արիստոտէոփիտ (Aristote Néophyte, Le district de Kerasunde. L'Antropologie, Պարիս 1890) աւելի խիստ կը ստորագրէ իւր հայրենի թերակղզւոյն ժողովուրդներուն իրարու անանմանութիւնները։ «Բոլոր այս ազգերը որ քովէ քով կ'ապրին, թուրքեր, Յոյներ, Հայեր, Քրդեր, Արաբներ եւն բացարձակապէս ոչինչ ունին հասարակաց։ Թէ մարդաբանական տիպարը, թէ լեզուը, կոնքը, բարոյական եւ մտաւոր ընդունակութիւններն, քաղաքակրթութեան առտիճանը, կենաց կերպը, տարազն, ամէն բան՝ մինչև անգամ սնունդը՝ աչքի զարնող կերպով կը տարբերին ու կը զանազանուին»։

Այն իրողութիւնն որ Համբուռ ուրիշ մէկ ձեւը վաւան եւ Ուրմիոյ լեռներն մէջուղ կը բնակէր, կը ցուցնէ միայն անոնց երբեմն շատ տարածուած ըլլալ կամ գաղթելու բուսգատուած գանուիլը, Հոմէր՝ Համբուռ, զորոնք յայտնապէս նկատուելու են յիշեալ յիշատակարանաց ստեղծողները, եւ Սկիթացոց մէջ կայ մը կը դնէ. (F. Hommel, Hethier und Skythen und das erste Auftreten der Iraner in der Geschichte, Prag 1898: Sitzungsber. d. K. böhm. Gesellsch. d. Wiss. Հոմէր՝ Համբուռ եւ Սկիթացիք եւ Իրանեանց առաջին անգամ երևան գալը պատմութեան մէջ, Պարսկ) Երկիր մ'որ նաեւ Յուսաֆոսի քով (Բ, 4) կը նշանակուի թէ Սկիթացի գաղթականութիւնն ունեցած ըլլայ (ոչ թէ աշխարհակալած), այսինքն կապպապոլիկա, եւ որ Վիլիկիոյ եւ Պոնտոսի ճիշդ մէջուղը կ'իյնայ, արդէն Ռամեսէի ժամանակ կ'երևայ իրը՝ «առաջին գաշնակից կամ հարկատու, Համբուռ, Հոն Kada vadin կոչուածն է (նոր-եգիպտական արտաբերութեամբ Kadavadin) որուն նոյն ըլլալը յետոց Katpatuk (կատպատուկ, այսինքն՝ կապպապոլիկա) անուան հետ՝ զարմանք է որ ցայժմ ոչ որ դիտած է։ Երանարէն Καππαδοκία (նախ Հերոդոտոսի քով) ձեւը կ'ենթադրէ «կատպապոլիկ» ձեւ մը, որ «կազմադ» ձեւէն աւելի մօտիկ է քան պարսկական «կատպատուկ», որ թերեւս «Համբուռ (Հեթիւսներու) երկիր, նշանակէ։ Ասորեստանեան իշխողները, ի մասնաւորի Սարգոնեանք, յաճախ կուր ունէին Մուքերու եւ Տիրարեւանցոց դէմ։ Ի վերջոյ յաջողեցան ալ զանոնք կերպով մ'իրենց գերիշխանութեան ներքեւ առնուլ, բայց ոչ մէկ պատճառ կայ ընդունելու որ մինչև Աղիւսէն անդին, աւելի եւս նուազ մինչև Սեւ Ծովուն

եղերն խորամուխ եղած ըլլան: Աղիւսի հարաւ-
ախողմը բռնած նստած էին Բագադաոնացիք
(Bagadaoner) եւ Կադաոնացիք (Kataoner),
որոնց վերջինները մինչեւ Եկեղեցաց քաւառ կը
սփռէին. (ըստ Մարաբոնի ժբ, ժդ, 5 յետոյ
Հայերն դուրս մղուեցան.)

Սակայն այս ազգերը նոյն իսկ իրենց պատ-
մութեան մէջ առաջին անգամ երեւան գալուն՝
կիսով միայն անկախ կրնան կոչուիլ. վասն զի
Կինուէի տեղը բռնող պետութեանց տակ եւ
հարկատու են: Կիլիկիցիք Ցաւրոսն անցած՝
կ'իշխէին մինչեւ Աղիւս: Նոյն Աղիւս գետը նախ
կը հոսէ Կիլիկիոյ մէջ (Հերոդոտ, 1, 72) կամ
Կիլիկիան Կապպադոկիայէն կը բաժնէ. (անպ.
ե, 52.) Մաժաք (Mazaka) մայրաքաղաք է Կիլիկիա
Նահանգին (Ստրաբոն ժբ, 1, 4.—բ, 7.) Աղիւսի
արեւմտակողմն եղող բոլոր ազգերը կ'ընդունէին
լիւգացւոց, անոր արեւելակողմն եղողները՝
Միդացւոց (Մարաք) իշխանութիւնը: Այս եր-
կու ազգերը մեծ արդիւնք ունեցան Ասիոյ ժո-
ղովուրդներուն համար. լիւգացիք վերջ առին
Կիմմերացւոց հինահար ասպատակութեանց,
Մեդացիք Սկիւթացւոց տիրապետութեան, եր-
կուքին ալ Ենիսէի մահմանէն եր Աղիւս:

(Ընթանալիք.)

Հ. Յ. Յ.

Մ Յ Ա Ն Ե Ն Մ Յ Ա Ն

ՆՈՐ ՀՐԱՅՈՐԴԱՆԹՐԻՆՔ

1. ԳՐ. ԽԱՆԱԾԻՆՆԵՐ, Գիրք Մնացորդաց ըստ Նազոնի
հայ թարգմանութեան, զտալիկն ած ի լոյս ըստ
կրկին ձեռագիր օրինակաց, հանդիւր Բ. լուսազօր
նմանաստակութեամբ նորին, Մոսկուա տպ. Վառ-
ժապէ Գաւտրուկ 1899: 40 էջ ԺԱՒ+116, լուսատիպ
ձ: Գինն Է 2 ռու.: (Արեւելագիտական քննիչ՝ հրա-
տարակութեամբ լազ. Ճնմ. արեւելեան լեզուաց,
Հոբո. Ա.)
2. «ՐԱՆԱՆԻՐ», հանգէս Նահատական, պատմական,
լեզուաբանական եւ քննական հրատ. Գ. Գ. Բասմա-
լեան: Հոբո. Ա. Գիրք Գ.: Պարիս, 1899. 8 էջ 193—
288: Ցարկիւն (լոյս զիրք) 20 ֆր. զիրքը 6 ֆր.
3. ԻԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՄԱՐԻՍ Պատկերազարդ., հրա-
տ. Հայաստանց: Գ. Տաթև, Բ. Գիրք 1899 Ռ. 1.
Տիպիս, տպ. Կ. Մարտ. 1899: 80 էջ 408+48 պար-
տէւ 2, տախտակներ Գ. Նկարներ 7: — Գինն է
(տարեկան երկու զգրկն) 3 ռու. կամ 10 ֆր.:

1. Գր. Խալիլիւնից, Գրքի Մնացորդաց ըստ
նմանիւն հայ թարգմանութեան, զտալիկն ած ի լոյս
ըստ իրեն յետադիւր օրինակաց, հանդիւր Բ. լուսազօր
նմանաստակութեամբ նորին: Մեր գրականութեան
հնագոյն շրջանին պատմութեան համար այս կա-

րեւոր հրատարակութեան մասին պիտի խօսնք
ռուսներէն:

2. «ՐԱՆԱՆԻՐ», հանդէս հնագիտական,
պատմական, լեզուաբանական եւ քննական հրատ. Կ. Գ.
Բասմալեան, Ուրախութեամբ կրնանք ծանուցանել
որ նորածին «Բանասեր», առաջինից զբքին մեծ
յառաջագիմարութիւն կը ցուցնէ: Կարենիւթաց
զբքերը գիտարենութեանը վիճաբանութեամբ էին.
ուստի բազմալի կը գտնէինք ուսումնասիրութիւն
ազգագրութեամբ լոյս տեսնելը: Ասի այժմ կատա-
րուած է. հրատարակչին յաջողած ըլլալով ապա-
գրական տառերը ձեռք ձգել, արդէն այս երբորդ
զիրքը լոյս տեսած է ազգագրութեամբ: Յուսակն էր
չպակաս ազգայնոց քաջալայտութիւնը թէ հրատա-
րակութեան զարգացման եւ թէ ազգագրութեան
անհրաժեշտ. պարագայից ճիսնախալուն համար:
Բանասիրական ծրագրով թերթ մը տալանք մեծ
պէտքեր ունի՝ իւր վախճանին ինով հասնելու հա-
մար, որոնց մէջ ոչ նուազ կարեւոր տեղ մը կը
բռնեն այլեւն առեւեր, բեւեալագիրք, եւն: «Բա-
նասեր» անշուշտ արժանի է այսպիսի քաջալայտու-
թեան:

Բովանդակութեան կողմանէ այս անգամ
հետաքննական բաժնին մէջ կը գտնենք՝ հրատա-
րակչին երկու համառօտ գրուածքները՝ բեւեալա-
գրութեան կարեւորութիւնը հայ պատմութեան
նկատմամբ, (էջ 193—96) եւ՝ բեւեալագիրք ար-
ձանագրութիւնը եւ Հայքը, (էջ 197—200:) Հե-
տաքրքրական է ժամանակաբանական գրուածք մը՝
«Պր. Ուղղերտի ուսումնասիրութիւնը Ենիսէից
զբքին ժամանակագրութեան վրայ», (էջ 201—
214), որ նոյն իսկ ինքն Ուղղերտ յանձնած ըլլա-
ւով իմբագրութեան՝ թարգմանած է «Մոլդիկ»,
եւ որ շարունակելի է: Արարչագործութեան,
անգրիկահեղեան եւ յետջրահեղեան ժամանակ-
ներու Բարեկական հայրենեքը պարզուած են
հոս եւ անոնց ձեռքը մկնուած Ենիսէից զբքին
նահապետաց թուական հայրենեքը: Հրատա-
րակչին՝ Կենդ հնութիւններ, յօդուածը (էջ 215—
17) կը ցուցնէ որ առեւակհայրենի՝ յատկապէս ի
Կետարի՝ հնութիւններ կեդեւել, մինչեւ տեղամ
բեւեալագիրքեր կեդեւել արեւեալ ըլլած են, բայց
նաեւ այդպէս անհամարք, որ մէկէն կ'իմացուի
կեդեւելը:

Պատմական բաժինը հետաքրքրական բնա-
գիր մը հրատարակուած էր Գնէ մեր առջեւ, այս-
ինքն՝ «Արք Աւգոստինոս Բալիկնց հայալստին
կեդիկոպոսին, յաւելուած՝ Սեմոն ԲՏ. Ապրա-
կունի», (էջ 218 եւն) երկուքն ալ վերջին Միտ-
րանները: Կրկին փորձիկ գրութիւնքն ալ որ
Պարիսի ձեռագրաց մէջ կը պահուին (Cod. Arm.
Supp. 3) արդէն զաղղիւրէն թարգմանութեամբ
ծանօթացած էին Բրաւի ինտմընով, որ այն առ-
թիւ ժե: Գարուն մեր վիճակին վրայ տխրակ մ'ա-
լարած էր (Journ. As. 1837, p. 209—45 եւ
401—21.) Նաեւ Արշաւ գործածած էր Գարունը՝
Միաբանացաց գրուածքին մէջ («Սիսական», էջ
394 եւն.) Այժմ թէ Բրաւի յիշեալ յօդուածը
կը հաղորդուի թարգմանութեամբ, եւ թէ բուն
քննադէրնը՝ «Պատմ. Քրա Աւգոստինոսի» (էջ